
HET LAND VAN HERLE

Tijdschrift en contactorgaan

voor vrienden en beoefenaars van de historie van oostelijk Zuid-Limburg

Heerlen in vogelvlucht

Vanaf 7 april tot en met 10 juni loopt in het Thermenmuseum de tentoonstelling "Heerlen in vogelvlucht". Ongeveer 70 luchtfoto's uit de periode 1950-1990 willen een beeld geven van de verspreid liggende woonwijken en van het stadscentrum. De nadruk ligt op de architectuur uit verschillende tijden en op het decoratieve samenspel van huizengroepen en het stratenpatroon.

Eikenderveld, huizengroepen van verschillende perioden. Foto uit 1988.

De komst van de mijnen

In de loop van slechts één eeuw onderging Heerlen een diepgaande metamorfose. Van een vredig dorpje met een sterk landelijk karakter ontwikkelde het zich tot een industrie- en kantorenstad. Het inwonertal steeg van een 5.000 in 1890 naar 94.000 in 1990¹. De oorzaak van deze gedaanteverwisseling lag bij de komst - en tenslotte de sluiting - van de mijnen.

Het bestaan van steenkoollagen in Limburg was reeds langer bekend, maar de diepliggende lagen leverden technische problemen op in verband met schachtbouw en wateroverlast, die pas in 1892 werden opgelost². Daarna was het hek van de dam: particulieren en overheid openden mijnen in de oostelijke mijnstreek, twaalf in totaal, waarvan vier op Heerlens grondgebied: de Oranje-Nassau I, III en IV en de staatsmijn Emma.

Met de mijnen nam de werkgelegenheid enorm toe. Duizenden mensen uit heel het land en uit het buitenland trokken naar de mijnstreek, maar velen bleven slechts korte tijd, afgeschrikt door het

Kolonie Leenhof en het naoorlogse Schaesbergerveld. Foto uit 1988.

De Geerstraat, vóór de aanleg van Promenade II. Foto uit 1962.

zware werk³. De woningnood groeide intussen uit tot een zeer ernstig probleem, dat met bezorgdheid werd gadeslagen door de katholieke geestelijkheid. Soms zelfstandig, maar vaak in nauwe samenwerking, stampten mijnondernemingen en woningverenigingen, gecentraliseerd in “Ons Limburg” (opgericht in 1911 door Mgr. dr. H. Poels)⁴ hele wijken tegelijk uit de grond. In deze periode ontstond de onregelmatige, verbrokkelde opbouw van de gemeente.

De situering van de mijnwerkerswijken of kolonieën werd bepaald door de ligging van de mijnen zelf, ten noorden van de spoorweg, door de lagere grondprijzen van verspreid liggende industrieterreinen, maar ook door een bewust gevoerd anti-socialistisch beleid. In het algemeen gold namelijk de theorie dat de stad en de daarmee samenhangende mistoestanden de belangrijkste voedingsbron van het socialisme waren. De kerk en de mijnen probeerden daarom in Zuid-Limburg stadsvorming en daarmee het socialisme tegen te gaan via de situering van de wijken in een landelijke omgeving en via de planning van wijken als zelfstandige eenheden zonder onderling verband⁵.

De gemeente probeerde weliswaar medezeggenschap te krijgen in de stedenbouwkundige ontwikkeling van Heerlen, maar kreeg nauwelijks een voet aan de grond. Zij nam in 1928 ir. Jos Klijnen (1887-1973) in dienst als stedenbouwkundig adviseur. Klijnen diende in 1936 een uitbreidingsplan voor de gemeente in, dat twee jaren later door de betreffende instanties werd goedgekeurd. Op de vooroorlogse ontwikkelingen had de ingenieur echter weinig invloed⁶.

Vooroorlogse architectuur

Het hoofdbureau van de staatsmijnen, bijgenaamd de boerderij, bevond zich op de hoek van de Saroleastraat en Van der Maesenstraat. Het oudste gedeelte werd in 1906 gebouwd naar het ontwerp van ir. D.E.C. Knuttel. "Dit bouwblok moet zowel vanwege de aardige architectuur, als vanwege de enorme betekenis van de DSM voor de stad Heerlen en het gehele Limburgse mijngebied van groot belang geacht worden" luidde het oordeel van de "Werkgroep inventarisatie mijnmonumenten"⁷. Dit was kennelijk aan dovemansoor gezegd, want de boerderij is afgebroken in 1985⁸. Het hoofdkantoor van de Oranje-Nassau I werd door architect Roosenburg gebouwd in 1931⁹. Het fungeert tegenwoordig als kantoorruimte voor het Centraal Bureau voor de Statistiek.

Twee voor Heerlen bijzonder belangrijke architecten waren Jan Stuyt (1868-1934) en Frits Peutz (1896-1974). De Amsterdammer Jan Stuyt drukte een stempel op Heerlen in het begin van de eeuw met diverse grotere projecten. Hij bouwde de eerste vroedvrouwenschool aan de Akerstraat (1913, afgebroken 1975), de grotere St. Elisabeth-kliniek-vroedvrouwenschool aan de Zandweg in 1920 en de Ambachts- en Mijschool (L.T.S.) in 1913. Tevens ontwierp hij het Burg. de Hesselleplein en het sfeervolle Tempsplein¹⁰. Vanaf de jaren dertig viel het werk van F. Peutz in het oog met onder andere de U.L.O.-school aan de Laan van Hövell tot Westerfliet (1931), het voormalig retraitshuis (tegenwoordig Universiteit voor Theologie

De Stack, Unescoplein, de "fantasierijke satellietstad". Foto uit 1974.

en Pastoraat, 1932-1934), het glaspaleis van Schunck (1933-1936) en het raadhuis (1936-1943, werkonderbreking in verband met de oorlog, voltooid 1948)¹¹.

De vooroorlogse koloniewoningen behoorden qua indeling tot één type: de eengezinswoning, met gelijkvloers woonkamer, keuken en voorkamer, die als slaapkamer dienst kon doen; op de eerste etage bevonden zich twee à drie slaapkamers. Elk huis had een tuin¹². Qua uiterlijk vertoonden de woningen een grotere variatie. "Ons Limburg" gebruikte meer dan 40 hoofdtypen en meer dan 120 varianten¹³. Jan Stuyt, voor de bouw van mijnwerkerswoningen verbonden aan "Ons Limburg", paste alleen al in de wijk Molenberg zes verschillende huizentypen toe¹⁴.

Tot bijzonder opvallende architectuur binnen de volkswoningbouw behoren de zes blokken met 24 woningen van Leenhof (met de okergele gevels), gebouwd in 1905-1906 door de Oranje-Nassau-mijnen, en de bekende "Lotharingse" woningen. De "Lotharingse" woningen zijn gebouwd door een Franse architect in opdracht van de Franse familie De Wendel, toen deze de eigenaar was van de Oranje-Nassau-mijnen, in de periode 1908-1920. Dit soort huizen komt voor in Leenhof, Beersdal, Grasbroek en Rennemig¹⁵. De stratenpatronen binnen de wijken variëren sterk. Beersdal vertoont een lineaalrecht en regelmatig huizen- en stratenpatroon. Meezenbroek en een deel van het Eikenderveld vallen op door een, vanuit een centraal punt, uitstralend patroon. Versiliënbosch heeft Z-vormige stratenlijnen.

Van mijnstad tot kantorenstad

De concurrentiepositie van de mijnen verslechterde eind jaren vijftig door de goedkopere steenkool uit Amerika en door het toenemend gebruik van aardolie en aardgas. In eerste instantie werd inkrimping van het personeel toegepast via natuurlijke afvloeiing: overlijden, pensionering en vrijwillig vertrek¹⁶. Maar het tij kon niet gekeerd worden. December 1965 kwam de toenmalige minister van Economische Zaken Joop den Uyl de sluiting van de mijnen aankondigen en beloofde hij vervangende werkgelegenheid¹⁸. Deze belofte is slechts gedeeltelijk nagekomen. In het kader van de spreiding van de rijksdiensten vestigden zich in Heerlen onder andere het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds, de rijksbelastingdienst en het Centraal Bureau voor de Statistiek. Meerdere dienstverlenende instanties zijn geconcentreerd in de binnenstad, zoals het Gewestelijk Arbeidsbureau, het Algemeen Ziekenfonds voor de Mijnstreek, de A.N.W.B.

De mijnterreinen met hun gebouwen, steenbergen en slikvijvers bleven als stille getuigen achter. Al spoedig werd echter het besluit tot sanering genomen: tot het slopen van mijngebouwen, het afgraven of modelleren van steenbergen en tot het toekennen van een recreatie-, industrie-, of woonbestemming aan de terreinen. Het

mijnterrein van de O.N. I besloeg een enorm stuk land in het hart van de gemeente en stond reeds lang een natuurlijke groei van het centrum in de weg¹⁸. Met de sanering kwam dit gebied eindelijk vrij ter beschikking; het CBS bouwde er zijn kantorencomplex en er verrezen twee nieuwe wijken: Zeswegen en Nieuw-Husken.

Woon- en winkelstad

Na de Tweede Wereldoorlog was woningnood een nationaal probleem. De overheid subsidieerde goedkope en vooral snel te realiseren woningbouw. Zij stimuleerde experimentele bouwmethoden zoals prefabrikatie, de massale productie van bouwonderdelen voor woningen met een uniforme vormgeving. Bouwondernemingen en woningverenigingen waren afhankelijk van de overheids subsidies. De architect moest zich aanpassen aan de eisen van de opdrachtgevers. De stedenbouwkundige afdeling beoogde het aanbrengen van variatie en levendigheid in de onderlinge ordening van huizenblokken, straten en pleinen¹⁹.

Zeswegen, een decoratief stratenpatroon. Foto uit 1988.

Huizenrijen kwamen tot stand die zo eenvoudig van uiterlijk waren, alsof een kind ze getekend had (de witte wijk in Molenberg, een deel van het Eikenderveld en in het Schaesbergerveld). Groot-scheepse bouwprojecten met “moderne” rechte belijningen kwamen van de grond, zoals het zogenaamde Flintstone-dorp in Welten (architect Peter Sigmond, 1962-1967) en Vrieheide/De Stack (architecten van de Vasco-maatschappij, 1960-1963). Een optimist lanceerde Vrieheide met de kreet: “Fantasierijke satellietstad van ‘t dynamische Heerlen”²⁰.

Tegenover de uniformiteit van het exterieur stond een grotere keuzemogelijkheid in woningtypen: naast de eengezinswoning voegden zich de maisonnette, de etagewoning, de 2-op-1-woning enz. Hoogbouw deed zijn intrede, eerst in bescheiden hoogte van drie of vier woonverdiepingen op een benedenlaag. Een vroeg voorbeeld is de Gringel, beambtenwoningen gebouwd door de O.N.-mijnen in 1949. Omstreeks 1960 besloot men de liftgrens in de woningbouw te overschrijden: flatgebouwen van zes en meer

Het raadhuis met stijlvolle nieuwbouw; zicht op Promenade II. Foto uit 1988.

woonlagen met liften werden een vertrouwd beeld in de stad. Bekende voorbeelden zijn de Vossekuil (architect J.A.M. Kurvers, 1964-1967) en De Rukker (van dezelfde architect, 1967-1969).

De doorbraak van de Bongerd luidde het begin in van een moderne winkelstad. Promenade I en II (1961-1969) zorgden voor een verbinding met de stadsschouwburg (ir. Frits Peutz, 1961) en met het daarachter liggende winkelcentrum Het Loon (architect Peter Sigmond, 1965-1966; architectenbureau AGS, verbouwing 1985). Aan de keerzijde van de medaille stond de afbraak van een typisch Heerlense straat, de Geerstraat, met zijn oude Jugendstilgevels.

De architectonische vormgevingen van de jaren tachtig zijn minder strak en steriel dan in voorgaande decennia. Gevels zijn meer geprononceerd. Prettig oogt de U-vormige flat van architect Theo Teeken (1983) in Zeswegen. Ook het stratenpatroon van deze nieuwe wijk getuigt van een grotere vrijheid bij de ontwerper. In de bouw van enkele complexen is een belangrijke kwaliteitsverbetering van materiaal en ontwerp vast te stellen: de Kamer van Koophandel (architectenbureau Povse & Partners, 1983-1985) en de openbare bibliotheek/stadsgalerij (J. Coenen en P. Mertens, 1983-1986); zij zijn waardige tegenhangers van het raadhuis. Gezien deze ontwikkeling zal de realisering van de nieuwste centrumplannen van de gemeente waarschijnlijk een verfraaiing van de stad betekenen.

Femy Horsch

NOTEN

1. P. Overhage, Heerlen; der städtische Mittelpunkt des südlimgurgischen Bergbaugebietes, Hamburg 1939, inleiding. Vóór de gemeentelijke herindeling per 1.1.1982 schommelde het inwonertal rond de 72.000. De bijeenvoeging van Hoensbroek en Heerlen verklaart de plotselinge toename naar 94.000.
2. P. Overhage, a.w., blz. 45-46.
3. M. Vanderbroeck, Heerlen, De wording van een mijnstad, Amsterdam 1981, blz. 90. De getallen van de bevolkingstoename geven geen duidelijk beeld van deze woelige tijden. Illustratief voor de mobiliteit van de nieuwkomers zijn de volgende cijfers, genomen uit de beginjaren en de hoogtijdagen van de mijnen:

	vestiging	vertrek	vestigings-overschot	geboorte-toename	totale bevolkings-groei
1896-1900	3.063	2.304	759	341	1.100
1916-1920	38.169	26.838	11.331	3.144	14.475

Th. Janssen, Heerlens bevolking, in: LvH, 1953, blz. 54.

4. M. Vanderbroeck, a.w., blz. 96-97. R. Dieteren, Grondbeleid en volkshuisvesting in de mijnstreek; N.V. Tijdig 1913-1963, Assen 1964, blz. 36.
5. H.E.C.M. Rottier, Stadsvernieuwing, beperkingen, mogelijkheden en toepassingen in Heerlen, in: Tijdschrift TH Aken, 1976, nr. 8, blz. 161-163. N.H.M. Tummers, Carboonkolonisatie, in: Wonen - TA/BK, tijdschrift voor huisvesting en omgeving, 1974, nr. 13, blz. 12-22.
6. M. Vanderbroeck, a.w., blz. 106-107. N.H.M. Tummers, Ir. Jos Klijnen (1887-

- 1973), een Limburger op afstand, in: LvH, 1987, blz. 1-6.
7. Inventarisatie mijnmonumenten; samengesteld door de Werkgroep Inventarisatie mijnmonumenten (C. Hofstee, R. de Jong, J. Janssen e.a.), Heerlen, 1978, blz. 15.
 8. Volgens een krantebericht in De Limburger (12 oktober 1985) was handhaving te duur.
 9. Inventarisatie mijnmonumenten, a. w., blz. 12.
 10. A. Stevens-Ruiters, Jan Stuyt, architect (1868-1934), in: LvH, 1988, blz. 62-66. N.H.M. Tummers, Het werk van Jan Stuyt buiten Holland, naar de "Heerlense les" van Berlage, in: LvH, 1988, blz. 87-88.
 11. Architectuurkaart van Heerlen, Delft 1987. J.T.J. Jamar, Gemeentehuizen in Heerlen, in: LvH, 1981, blz. 87-90.
 12. R. Dieteren, Veertig jaren arbeiderswoningen in Limburg, "Ons Limburg" 1911-1951, Heerlen 1951, blz. 108.
 13. R. Dieteren, a.w., blz. 156
 14. A. Stevens-Ruiters, Volkswoningbouw in Zuid-Limburg van Jan Stuyt (1868-1934); sociale betrokkenheid of routine?, z.pl. 1979, blz. 103, noot. 12.
 15. Inventarisatie mijnmonumenten, a.w., blz. 24-27.
 16. M. Vanderbroeck, a.w., blz. 73-82.
 17. "Ons Limburg" 1911-1981; een terugblik in opstelvorm, bij gelegenheid van het zeventigjarig bestaan van de vereniging "Ons Limburg"; samengesteld door S. Maas, Heerlen 1981, blz. 59.
 18. W. Houben, De sanering en reconstructie van de voormalige mijnterreinen in het oostelijk mijngebied; een nieuw begin, Heerlen 1986. Wonen, van welvaart tot welzijn; verslagboek van een op 31.10.1969 te Venray gehouden kongres, vereniging "Ons Limburg", Heerlen 1970, voordracht Chr. Kluiters, blz. 7.
 19. Krantebericht in De Limburger, 23 juli 1983, en Wonen, van welvaart tot welzijn, a.w., voordracht Chr. Kluiters, blz. 9-11; voordracht H. van Leeuwen, blz. 1-2.
 20. Krantebericht in De Nieuwe Limburger, 12 september 1963.

Poolse professor restaureerde plafondschilderingen in kasteel Hoensbroek

Maar weinig ruimten in het pas gerestaureerde kasteel Hoensbroek zijn niet toegankelijk voor het grote publiek. "Int Eetsael" en het ernaast gelegen "Kabinet" in de rechter fronttoren vormen hierop een uitzondering. Ook anderszins nemen deze twee kamers een uitzonderingspositie in. Was de restauratie van kasteel Hoensbroek, zoals die zich vanaf 1986 tot en met 1989 heeft voltrokken, vooral gericht op "groot onderhoud" en het beter toegankelijk maken van het historische complex, het herstel van de grafelijke eetzaal en het kabinet had een geheel ander karakter.

In deze twee ruimten, gelegen op de begane grond van de toren, in de volksmond de "Aafjestoren" genoemd naar de dichter Bertus Aafjes, die er na de laatste oorlog met zijn gezin 26 jaar in heeft gewoond, zijn namelijk 18de eeuwse vensternis- en plafondschilderingen te zien die naar de mening van directeur Cees Roos van kasteel Hoensbroek in geen enkel ander Limburgs kasteel worden aangetroffen. De schilderingen "Int Eetsael" zijn in de stijl Régence, die in het "Kabinet" in Empire. De schilderingen waren echter door de tand des tijds zwaar aangetast. Restauratie ervan door een commerciële instelling zou zeker twee tot drie ton kosten, geld waarover Roos niet kon beschikken. Niet alleen de te verrichten restauratie zelf week daarmee af van die van de rest van het kasteel

Plafondschildering "Int Eetsael" van kasteel Hoensbroek: de godin van de jacht -Diana- op een zegewagen, getrokken door twee zwanen.

(kosten: 14 miljoen), ook de wijze waarop het herstel van de schilderijen tot stand kwam is een verhaal apart.

In 1979 ontmoette Roos op een archeologen-congres in Maasricht de Poolse professor dr. Zbigniew Bagniewski, met wie hij al snel bevriend raakte. Bagniewski bleek niet alleen archeoloog te zijn, maar eveneens kunsthistoricus. Daarnaast doceert hij restauratie-techniek en was in Warschau betrokken bij de restauratie van muurschilderingen van huizen. Op uitnodiging van Roos kwam de Poolse professor poolshoogte nemen in Hoensbroek. Bagniewski raakte enthousiast over de in het kasteel aangetroffen schilderijen. Hij verklaarde zich in staat en bereid ze te restaureren. In de jaren tachtig zou hij een zevental keren gedurende een paar weken naar Hoensbroek komen om de vensternis- en plafondschilderingen te restaureren. Honorarium: kost en inwoning bij de familie Roos en een bescheiden "zakgeld". Op die manier werd de restauratie van de schilderijen mogelijk, mede doordat de familie Roos er ook zelf niet weinig voor in de beurs tastte.

De eetzaal werd als zodanig vanaf het begin van de achttiende eeuw door de grafelijke familie gebruikt. De rechter fronttoren maakte deel uit van de derde bouwfase van het kasteel, in de 15de en 16de eeuw. Vóór de 18de eeuw waren de eetzaal en het kabinet volgens Roos vermoedelijk in gebruik als jacht- (en wapen-) kamer. Daarop duidt onder andere de plafondschildering in de eetzaal. Afgebeeld wordt de jachtgodin Diana, die in haar hand een palmtak vasthoudt en in een zegewagen zit die door twee witte zwanen wordt voortgetrokken. Waarschijnlijk stond gravin Catharina von Schönborn, die in 1720 huwde met rijksgraaf en markies Frans Arnold Adriaan van Hoensbroek, model voor Diana.

Deze plafondschildering was er nog redelijk goed aan toe, in tegenstelling tot die in het kabinet. Een ruimte daarboven had gediend als badkamer van de familie Aafjes, die blijkbaar niet erg spaarzaam is omgegaan met het badwater. Als gevolg daarvan waren grote delen van de plafondschildering weggevaagd en ontbraken grote stukken kalk. Gelukkig kon men nog beschikken over een zeer nauwkeurige tekening van het plafond, afkomstig van de grote bouwkundige restauratie van kasteel Hoensbroek uit de jaren dertig. Dat maakte het Bagniewski mogelijk de schildering weer op het plafond aan te brengen, nadat dat was bijgeplamuurd. Ook het plafond van het kabinet is beschilderd met jachtemblemen, windhonden en valken. Ook is nog een jaagster of jachtgodin met pijl en boog afgebeeld.

Op de vensternissen van zowel de eetzaal als het kabinet zijn grotesken afgebeeld. Ook deze (en de onderliggende muren) waren veelal zwaar beschadigd en in een enkel geval bijna geheel verdwenen. Aangezien het om repeterende tekeningen ging, wist Bagniewski ze echter te reconstrueren. Een aangename ontdekking vond plaats toen de Poolse professor een laag kalk afschraapte van

de in een punt uitlopende schoorsteen in het kabinet. Te voorschijn kwamen een in rood geschilderd plantmotief en een vogel, vermoedelijk een valk. Ook deze tekening werd vakkundig gerestaureerd.

Bij de restauratie van de schilderijen, die onder toezicht stond van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, maakte Bagniewski zoveel mogelijk gebruik van originele materialen en maakte hij bij voorbeeld zijn eigen verven. De restauratie van de vensternis- en plafondschilderingen is vrijwel voltooid. Hier en daar moet alleen nog wat worden afgewerkt. Daarvoor hoopt Roos professor Bagniewski binnen afzienbare tijd weer enige weken in het Limburgse te mogen ontvangen.

Th. Sniekers

De Staatse Raad van Brabant en de Landen van Overmaze

De hoogste rechtscolleges voor de Landen van Overmaze hebben eeuwenlang ver van het eigen territoir gezeteld¹. Naar een van deze colleges, de Raad van Brabant en Landen van Overmaze in 's-Gravenhage, wordt door de vakgroep rechtsgeschiedenis aan de Katholieke Universiteit Brabant een grootscheeps onderzoek ingesteld². In het navolgende zal in het bijzonder op de betekenis van dit rechtscollege voor de Landen van Overmaze worden ingegaan. Daarbij komt tevens aan de orde hoe informatie over de Landen van Overmaze in het archief van dat hof wordt verzameld en met behulp van een computer wordt bewerkt. Verder wordt aan enige strafzaken uit Heerlen en omgeving een nadere beschouwing gewijd. Alvorens echter op de Staatse Raad in 's-Gravenhage kan worden ingegaan, dient eerst enige aandacht te worden gewijd aan zijn voorloper, de Soevereine Raad van Brabant in Brussel.

1. De Soevereine Raad van Brabant

Tot de Bourgondische rechtsinstellingen die in de vijftiende eeuw tot ontwikkeling kwamen, behoorde de Raad van Brabant. Een Raadkamer als gespecialiseerde afdeling van de hertogelijke raad was al door Antoon van Bourgondië (1406-1415) in 1407 bedacht, maar werd tijdens de regering van Jan IV (1415-1427) pas definitief ingesteld. Onder Filips van St. Pol (1427-1430) tenslotte werd het bestaan van een apart (justitie-)college officieel erkend. De datum van de Blijde Inkomst van Filips van St. Pol, 23 mei 1427, wordt daarom ook wel als de officiële geboortedatum van de Raad van Brabant gezien. Onder Filips de Goede (1430-1467) begon deze Raad werkelijk als een gewoon rechtscollege te fungeren naar het voorbeeld van het Parlement van Parijs³.

Langzaam maar zeker verwierf de Raad zich een belangrijke positie als rechtscollege zowel in eerste aanleg (met name voor persoonlijke vorderingen tegen edelen en andere geprivilegeerde personen) als in hoger beroep. Uitzonderingen hierop bestonden voor de vier hoofdsteden - van vonnissen uit deze plaatsen was alleen reformatie mogelijk - en ten aanzien van strafzaken⁴. Naast deze rechtsprekende functie bezat de Raad ook nog belangrijke bevoegdheden op wetgevend en bestuurlijk gebied.

Hoe was nu de relatie tussen deze Brusselse Raad en de Landen van Overmaze? Welnu, de hertogen van Brabant verwierven in de loop van de dertiende en veertiende eeuw achtereenvolgens verschillende gebieden, die vanuit Brabants gezichtspunt aan de overzijde van de Maas waren gelegen. Het ging achtereenvolgens om het graafschap Dalhem, dat in 1243 door koop werd verkregen, het hertogdom Limburg en de heerlijkheid 's-Hertogenrade, die in 1289 na

de slag van Woeringen werden verworven, en de heerlijkheid Valkenburg, die in 1364 werd aangekocht⁵. Sindsdien was de geschiedenis van deze gebieden verbonden met die van Brabant. Zij werden echter niet als Brabantse gebieden beschouwd, maar vormden met Brabant een personele unie. Wel werd de genoemde Raad het hoogste gerecht voor deze gebieden, reden waarom deze dan ook Raad van Brabant en de Landen van Overmaze ging heten.

2. De Staatse Raad van Brabant

De opstand in de Nederlanden bracht in het hertogdom Brabant in de zestiende eeuw een scheiding teweeg. Hoewel Vlaamse en Brabantse steden zich aanvankelijk Staatsgezind toonden, werd het Spaanse gezag er in het begin van de jaren tachtig veelal hersteld. In het Noorden van het hertogdom Brabant bleef Bergen op Zoom echter in Staatse handen. De Staten-Generaal hadden daar in 1581 de markies, Jan van Wittem, heer van Beersel, die gehuwd was met Maria Margaretha van Merode, erfgename van Jan IV van Glymes, van het markgraafschap vervallen verklaard en dit beleend aan prins Willem van Oranje. In 1584 schonken zij het aan zijn zoon Maurits⁶.

Bergen op Zoom werd de basis voor de pogingen van Maurits om voor Staats-Brabant een centraal beroepscollege te vestigen⁶. Omdat men zich vanuit dit Staatse gebied niet meer tot de Soevereine Raad van Brabant in Brussel kon wenden, richtte de Rekenkamer van het markgraafschap van Bergen op Zoom zich in 1586 tot de graaf van Leicester met het verzoek hiervoor een voorziening te treffen. Op 25 februari 1586 werd daarop toegestaan dat prins Maurits, zijn raad en enige rechtsgeleerden, voorlopig als instantie zouden fungeren in die zaken die de Raad en het Leenhof van Brabant plachten te behandelen. In augustus 1586 benoemde Maurits een commissie van drie raadsheren, te weten Andries Hessels, Jan van der Marcke en Louys Meganck, die met assistentie van anderen de justitie van de zaken van Brabant zouden behartigen. Als vestigingsplaats mocht Delft of 's-Gravenhage worden gekozen.

In feite breidde Maurits de machtiging van Leicester tot heel Brabant uit. Daarmee werd mogelijk dat die gebieden in Brabant, die in Staatse handen kwamen ook onder de jurisdictie van dit college vielen.

Toen inderdaad al spoedig meer gebieden in Brabant werden gereduceerd, dat wil zeggen weer in Staatse handen kwamen, besloten de Staten-Generaal, aan wie de soevereiniteit over Brabant toekwam, op 26 september 1591 een (Staatse) Raad van Brabant in 's-Gravenhage te vestigen⁷. Een zaal van het Binnenhof, die oudtijds als dans- en eetzaal deel had uitgemaakt van het grafelijkheidslgies, werd voor het college bestemd.

Het gezag van de nieuwe Raad werd gelijk gesteld met dat van de Brusselse Raad. Volledig gelijk aan die Soevereine Raad in Brussel

zou de Staatse Raad in de praktijk echter niet worden. De Staatse Raad werd grotendeels teruggedrongen naar het terrein van de justitie en ook daarvan werden delen afgehaald ten gunste van andere instellingen, bijvoorbeeld de Raad van State (belastingrecht-spraak) en de Leen- en Tolkamer (geschillen voortkomende uit de invordering van de landtol en andere tollens)⁸.

De Landen van Overmase leden evenals Brabant zwaar tijdens de oorlog. Voortdurend wisselden de Spaanse en Staatse bezettingstroepen elkaar af. In 1632 viel het gebied bijvoorbeeld in Staatse handen. Op 8 maart 1634 werd een verbod uitgevaardigd nog langer naar Brussel in appel te gaan. In plaats daarvan moest men naar 's-Gravenhage. De Spanjaarden heroverden een deel van de gebieden al weer in 1635. Het Spaanse gezag duurde tot 1644, toen drie van de vier gebieden weer Staats werden⁹. Omdat Limburg echter nog in Spaanse handen was, beschouwden de Spanjaarden de Landen van Overmase in totaliteit nog steeds als Spaans. Men zag een parallel met de Meierij van 's-Hertogenbosch, die men samen met de stad in 1629 gevallen achtte voor Frederik Hendrik. De wisseling van bezitters van de Overmase gebieden bleef daarom ook daarna nog aanhouden.

In 1648 bepaalden de verdragsluitende partijen in art.3 van het Munsterse vredesverdrag: "Wat aangaat de drie kwartieren van Overmase, te weten: Valkenburg, Dalhem en 's-Hertogenrade, zullen deselve blijven in den staat, zoals zij zijn, en in geval van dispuut en controversie, zal deselve verzonden worden aan de

Aan het Binnenhof in Den Haag. De deur links gaf toegang tot de vergaderruimte van de Raad van Brabant. Foto Trix Jacobs.

chambre mi-partie om te worden gedeceideert.”

Dat dispuut is er snel gekomen. De drie landen werden van Staatse zijde nu als Staats beschouwd, in afwijking van de opvatting ten aanzien van de Meierij. Van Spaanse zijde meende men evenwel ook nog steeds rechten te hebben. Uiteindelijk kwam er echter in plaats van een beslissing van de chambre mi-partie (een internationaal gerechtshof) een diplomatiek overleg over de kwestie. Het resultaat was een verdrag, het Partagetractaat van 1661, dat in 1662 door beide partijen werd geratificeerd. Bij dit verdrag werden de drie gebieden elk in een Spaans en een Staats gedeelte gesplitst¹⁰. Daarmee parallel liep de rechtsmacht van de beide Raden van Brabant. In de Spaanse gebieden was de Brusselse Raad bevoegd, in de Staatse de Haagse. Heerlen was daarbij een van de plaatsen die gingen behoren tot de Staatse partage.

3. Territoir

Zoals hierboven al is aangestipt, veranderde het gebied waarover zich de rechtsmacht van de Raad uitstreckte gedurende de 80-jarige oorlog voortdurend. Dit gebied was in 1591 bij voorbaat ook slechts in algemene termen omschreven. Met de veroveringen van Maurits en Frederik Hendrik nam het territoir in omvang toe. Dat de ingezetenen de rechtsmacht niet altijd wensten te erkennen, blijkt uit het grote aantal strafzaken wegens het ten onrechte procederen voor de Raad van Brabant in Brussel.

In 1648 werd bij de Vrede van Munster bepaald, dat de rechtsmacht van de Raad zich zou uitstrekken over Staats-Brabant. Dit gebied was in de loop van de zestiende en zeventiende eeuw gaan omvatten: stad en Markizaat van Bergen op Zoom, stad en Baronie van Breda, stad en Meierij van 's-Hertogenbosch en de stad Grave en het Land van Cuijk.

Boxmeer, Megen en Ravenstein erkenden de rechtsmacht van de Raad niet en waren daarin succesvol. De Staten-Generaal en de grootmeester van de Duitse orde sloten in 1662 ten aanzien van Gemert een akkoord. Vanuit Gemert zou appel in 's-Hertogenbosch mogelijk blijven, maar van daaruit was reformatie mogelijk bij de Raad.

Andere gebieden waarover de rechtsmacht van de Raad zich zou gaan uitstrekken waren:

1. De Staatse Landen van Overmaze. Het betrof de bij het Partagetractaat aan de Staten-Generaal toegedeelde delen van het Land van Valkenburg, het Graafschap Dalhem en het Land van 's-Hertogenrade.
2. Maastricht en het graafschap van den Vroonhof. Deze gebieden vielen in beginsel uitsluitend onder het gezag van de Raad voor het interineren (bekrachtigen) van allerlei gratieverleningen.
3. Staats-Vlaanderen. Sedert 1676 kwamen appenzaken uit Staats-Vlaanderen ook bij de Raad terecht. De Staten-Generaal beslo-

ten in dat jaar namelijk zaken die bij hen aanhangig werden gemaakt niet langer te delegeren aan de Hoge Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland, maar aan de Raad van Brabant. Het opgestelde vonnis zou door de Staten-Generaal worden uitgesproken.

4. Competentie

De Raad was bevoegd in criminele, civiele en voluntaire zaken. Over die bevoegdheid was weinig geregeld. Art. 2 van de uit 1604 daterende ordonnantie op de stijl van procederen voor de Raad noemt een paar algemene punten en verwijst verder naar de gewoonte. J.P.A. Coopmans en W.M. Lindemann hebben eerder onderzoek naar die bevoegdheid gedaan in oude werken over de Soevereine Raad van Brabant in Brussel en in de zaken die voor de Raad in 's-Gravenhage hebben gespeeld¹¹. Daaruit valt onder andere het volgende af te leiden.

Bij de civiele zaken gaat het naast conflicten tussen (aanzienlijke) personen die de Raad als *privilegium fori* hebben, heel vaak om appel- en reformatiezaken.

Bij de criminele zaken komt het er op neer dat de Raad bevoegd was recht te spreken:

1. in gevallen waarin de hoogheid, heerlijkheid en domeinen van de soeverein of zijn vazallen in het geding waren;
2. in gevallen van ambtsdelicten van criminele officieren (drossaarden, schouten e.d.) en andere overheidsfunctionarissen (bijvoor-

De Gevangenpoort in Den Haag, waar Smeets en de joden van Voerendaal gevangen zaten. Foto Trix Jacobs.

- beeld schepenen);
3. in gevallen van delicten begaan door personen met een privilegium fori (d.w.z. een voorrecht om voor een bepaalde rechtbank te verschijnen) bij de Raad;
 4. in geval van voeging (d.w.z. indien een zaak verband hield met een andere bij de Raad aanhangige zaak);
 5. in geval van iuris subsidium (d.w.z. het Officie-Fiscaal bij de Raad nam een zaak van een lagere officier of gerecht over indien er niet of niet voldoende werd opgetreden);
 6. soms ook in geval van appel of reformatie.

5. Computerbewerkingen

Bij het onderzoek van de archivalia van de Raad van Brabant wordt, zoals reeds in de inleiding is opgemerkt, intensief gebruik gemaakt van de computer. De uit het onderzoek verkregen gegevens worden verwerkt en vervolgens bewerkt met behulp van een aantal computerprogramma's. Zij zijn daartoe op uniforme wijze verzameld aan de hand van een standaard-vragenlijst. De verwerking vindt plaats in de vorm van een databasefile met een aantal vaste velden, waarin voor elke zaak een record wordt aangelegd¹².

Door het inschakelen van een computer bij rechtshistorisch bronnenonderzoek wordt in de eerste plaats een grote toegankelijkheid van de eenmaal opgeslagen onderzoeksgegevens bereikt. Anders dan de traditionele kaartenbak, die slechts één enkele ingang tot de gegevens verschaft, kan men zich nu bedienen van een groot aantal ingangen. Elk recordveld fungeert daarbij als sleutel tot een mogelijke ingang. Dit betekent dat het onderzoeksmateriaal - al naar gelang de vraagstelling - langs verschillende wegen kan worden benaderd en op evenzovele wijzen kan worden gerangschikt. Men kan de onderzochte dossiers bijvoorbeeld alfabetisch rangschikken, op naam van een der procespartijen; of chronologisch, op het jaar waarin de zaak heeft gediend; of geografisch, naar de plaats waar de feiten zich hebben voorgedaan.

Een tweede voordeel is dat de gegevens niet slechts zijn opgeslagen, maar tevens snel en effectief kunnen worden bewerkt. Voor deze bewerkingen wordt gebruik gemaakt van een aantal applicaties, die zijn ontwikkeld vanuit een bestaand databaseprogramma (dBASE III). Door middel van deze toepassingsprogrammatuur kan het opgeslagen materiaal aan meervoudige vraagstellingen worden onderworpen. In het bijzonder kan hierbij worden gedacht aan het selecteren van records die aan bepaalde voorwaarden voldoen, het onderling vergelijken van groepen geselecteerde records en het bepalen van verhoudingsgetallen binnen het totale bestand. Op deze wijze kunnen vervolgens bijvoorbeeld chronologische of geografische overzichten worden samengesteld¹³.

Voor het onderhavige onderzoek, dat nog niet is afgerond, kan een -redelijk betrouwbare - voorlopige stand van zaken worden

Pro. Fisco

Intendith, gedaan
maken, en den Coele
Raede en Leenhove van
Brabant ende Landen
van Overmate overgegeven
door den Procureur Gene,
raal van Brabant en
voorse: Landen, Impetrant
van Mandament frimi,
raal met de Clausule van
Apprehensie en Exce
ter Enre.

Op ende gegens
Ewoud Smeets, gewoon
hebbende te Heerle, Lande
van Valkenburg Overmate
Partage van Staar Hoog
Mogende, Gedagde

Aanhef van het Intendit van de procureur-generaal in de zaak Emond Smeets. Rijksarchief in Noord-Brabant, Raad van Brabant en Overmaas, nr. 447, dossier 268.

gegeven. In totaal zijn er bij de Raad 3987 civiele procesdossiers, al dan niet in complete vorm, bewaard gebleven. Daarvan dateren er 2706 van na 1661, het jaar waarin het Partagetractaat werd gesloten. Uit de Landen van Overmaze komen 312 dossiers; dit is ongeveer 11,5 procent van het totaal.

Strafzaken zijn er voor de Raad veel minder geweest dan civiele zaken. Het aantal strafdossiers bedraagt 455. Daarvan dateren er 364 van na 1661. Er zijn 50 dossiers achterhaald uit de Landen van Overmaze; dit is ongeveer 14 procent van het totaal. Van deze dossiers hebben er 27 betrekking op het Land van Valkenburg. Berekend over de periode van 1662 tot 1795 (einde van de Raad) wil dit zeggen, dat gemiddeld éénmaal in de vijf jaar een zaak uit deze streek in 's-Gravenhage terecht kwam. Een getalsmatige vergelijking met andere gebieden waarover de competentie van de Raad zich uitstrekte, geeft het volgende beeld te zien. Het aantal strafdossiers uit de Landen van Overmaze is ongeveer gelijk aan dat uit de Baronie van Breda (55), iets geringer dan dat uit het Markizaat van Bergen op Zoom (65), maar groter dan uit Grave en het Land van Cuijk. De meeste dossiers (214) komen uit de Meierij van 's-Hertogenbosch, maar dit gebied had een veel grotere omvang¹⁴. Enige voorbeelden van civiele zaken zijn:

- Entje Janssen uit Geulle tegen Jan Damen de Jonge, betreffende het vaderschap van een kind; 1703.
- Philippus, baron van Hoensbroek, heer van Geulle, Bunde en Ulestraten, tegen de proost van Meerssen, inzake het jachtrecht te Geulle; 1703.
- Cornelia Vaesse uit Cazen onder Bunde tegen de erfgenamen van Catharina Smeets uit Itteren, betreffende een erfenis; 1774¹⁵.

Enige voorbeelden van criminele zaken zijn:

- François van Eijnatten, heer van Nieuwerborch, Gulpen en Margraten c.s., betreffende het onterecht procederen voor de Raad van Brabant te Brussel; 1668.
- Casparus Janssen, predikant te Eijsden, en Petronella Peeters uit Eijsden, betreffende het leven in concubinaat en het afleggen van valse verklaringen; 1741.
- Jacobus Schosmans, glasmaker te Heerlen, betreffende de moord op Eleazar Cahan uit Heerlen, nabij Hamont op 3 november 1749; 1749¹⁶.

6. Een tweetal strafzaken uit Heerlen en omgeving

6.1 De zaak Emond Smeets

6.1.1 De eerste zaak Emond Smeets 1773-1774

Op 27 april 1773, 's middags om half drie, woedde er een enorme brand in Valkenburg. In minder dan een half uur werden 34 huizen, stallen en schuren in de as gelegd. Daarbij kwamen een man en een

Pro fisco.

Extract vult de Dagelykche Notulen
van den Raede en Leenhove van
Brabant en Landen van Overmaas.

Vennis 30. Januarij 1778.

Is Goedgevonden en verstaen, alvorens den Gewangenen
Emonduis Smeets ter Scherper examen te brengen, den Pro-
cureur Generaal van Brabant te gelasten, gelyk gelast
wordt in'ts deesen, om bij een schriftelijk Consult of Advies
van de Medicijnen Doctoren en Chirurgijns die gewoon sijn
de Gewangens op de Voorpoorte te vrot eeren, aen d'leeren Raede
te doen contereeren, of en in hoe verre de lichaemscoupslot in't
van de Gewangenen t'zelve t'an toelaten, om het gemelde Advies
of consult te geeten, en de Gewangene bij het-zelwe Advies in staet
beoordeelt zynde, als d'ien nader te bepalen, tot welke graed en
in hoe verre de tortuur aen den Gewangenen sal worden geapplied.
En sal extract dees aen den Procureur Generaal warden oter hand
gesteld, om te strecken tot deszelfs nabicht.

Arrendeert voor zoo verre t'gecentraliseerde boefse/
met vormt. Notulen s' Advies d'ets k'vign.

P. J. M. M.

vrouw en diverse varkens en koeien om het leven en werd een kind zwaar gewond. De brand was aangestoken¹⁷. Uit onderzoek van het Officie-Fiscaal bleek dat er twee redenen voor de brandstichting waren: wraakneming wegens het ter dood brengen van een aantal boosdoeners en een poging om nog in hechtenis zittende verdachten te bevrijden.

Alle moeite om de daders van de brandstichting op te sporen was echter vergeefs. Getuigen en gearresteerde verdachten in deze zaak brachten geen overduidelijke bewijzen aan. Ook een op 10 mei 1773 uitgelopen beloning van 500 Karolusgulden en een geheimhoudingsbelofte hielpen niet. De nasporingen gingen echter door en steeds vaker dook daarbij de naam op van Emond Smeets. Hij en zijn zoon Frans werden ervan verdacht met behulp van enige bedelaars uit Aken de brand te hebben gesticht. Zijn zwager Hendrikus Krijten zat namelijk op het Landhuis van Valkenburg gevangen op beschuldiging van inbraak en diefstal. Op 15 juli 1773 vroeg de Procureur-Generaal aan de Raad van Brabant een arrestatiebevel tegen Smeets¹⁸. Omdat deze intussen met de noorderzon was vertrokken, werd hij in het openbaar gedagvaard om op 1 december 1773 voor de Raad in 's-Gravenhage te verschijnen. Deurwaarder Ploem uit Gulpen trok op 5 november in alle vroegte met een dagvaarding naar Smeets' huis in Heerlerheide. Na het doorzoeken van de woning liet hij copieën van de dagvaarding en van het beslag dat hij op alle goederen had gelegd bij de vrouw van Smeets achter. Vervolgens maakte hij in Heerlen de dagvaarding in het openbaar bekend en hing daarvan een copie aan de kerkdeur.

Op 1 december verscheen Smeets evenwel niet. Daarop werd tegen hem verstek verleend. Anders dan tegenwoordig moest in de zeventiende en achttiende eeuw deze gang van zaken zich nog enige keren herhalen: 26 januari 1774 volgde een tweede verstek, 13 april 1774 een derde, en na het vierde mandement "ex superabondantie" op 8 juni 1774 een vierde.

De Procureur-Generaal eiste op grond van de beschuldiging van diefstal en brandstichting de doodstraf. De Raad van Brabant sprak echter op 3 november 1774 als straf een eeuwigdurende verbanning uit Brabant en de Landen van Overmaze uit. Dit vonnis werd ook weer in Heerlen na klokkeslag in het openbaar bekendgemaakt.

6.1.2 De tweede zaak Emond Smeets 1777-1778

Daarna werd het enige jaren stil rond Emond Smeets tot in 1777 het gerucht ging dat hij weer thuis zou zijn. Dit zou betekenen dat hij zijn verbanning had verbroken. Pogingen hem te arresteren mislukten aanvankelijk, maar op 22 oktober 1777 kon hij in zijn huis, gewapend met verschillende messen, worden aangehouden. De drossaard sloot hem in Valkenburg op en vroeg in 's-Gravenhage wat er nu verder moest gebeuren. Het antwoord luidde dat Smeets op 2 november naar Maastricht moest worden gebracht,

„ Dat de gem. tudea, zo soonen ook een nacht
„ in zijn vrotte quartier gelogend hebbende,
„ Des anderen daags, zijnde dus gesterft op
„ een Maandag, mat hem, zijn Hertrokken, zoo
„ orna den dag aan den ~~in~~ hemel
„ kwam; hondal dat men trist Merwaards:

„ Hebbende alleenlijk de gem. tudea Castrogako,
„ mensa Vlaemdelingen gezegd, dat hij na het
„ Land van Thoolen wilden.

„ En had men na die tijd geen der gem. Vlaemdelingen
„ meed gezien; except alleen, dat den yenson die
„ rich vintt genaemd had, ind den antwoorden
„ Winted, nog eens vrede gesterft zijn, en een nacht
„ gelogend hebben, bij eenen Driesprong, indal
„ de Jurisdictie van den Sijnaat, zijnde een vied
„ quartier van hem, en alwas hij rich dien
„ nacht zoodanig indal het stroo hadde verborgen,
„ dat den men 's Morgens in de Schuut Roomen
„ de, en hem niet vindinge, hem taerief, Smit
„ Waal zijt gij . . . en daal op van hem antwoord
„ gekoomen hebbende, zouda den gem. Driesprong
„ Wedat tegen hem gezegd hebben, in een, of self
„ stantie, Smit, waer zijt gij zoo Hertlegen, of
„ Carreest . . . wij zijn immers zulke ondae
„ Rennisjen; maef ik getroef dat gij een Bokrijdel
„ zijt, op welke woorden hij nog meel vcheen
„ te ontstellen, miets antwoord te, immediaat
„ opstond en Hertrok: (Hebben da hij vrl
„ gens Rommige informatie), op die tyd

al

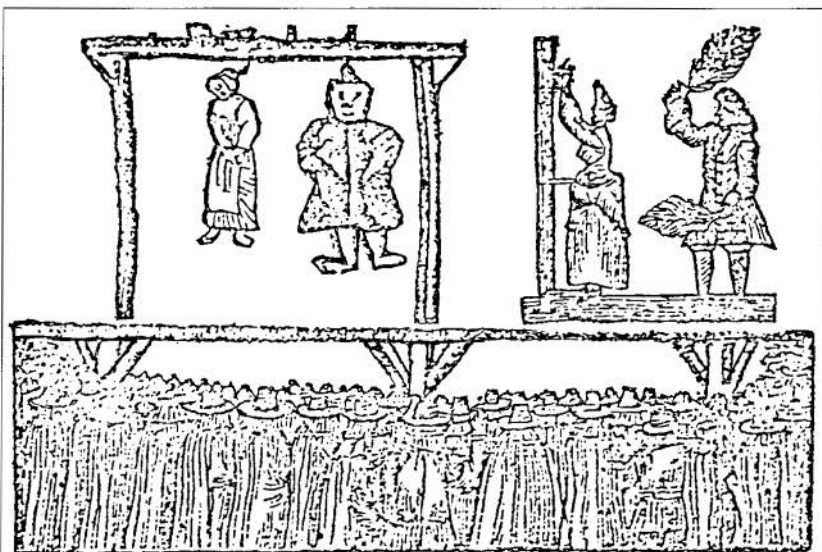
waar een deurwaarder en twee cipers hem zouden komen ophalen. Op 5 november arriveerde het gezelschap in 's-Gravenhage waar Smeets in de Gevangenpoort werd opgesloten. Bij zijn verhoor aldaar verklaarde hij in Willemstad en Zeeland te hebben gewerkt, zowel tijdens de gebeurtenissen van 1773 als daarna. Van een veroordeling bij verstek zou hij niets hebben geweten. Niet al zijn verklaringen klopten met elkaar, maar voldoende bewijs leverde dat nog niet op, zodat de Procureur-Generaal op 19 januari 1778 vroeg om hem op de pijnbank te mogen verhoren. Na een aanvankelijke toestemming hiertoe, bepaalde de Raad op grond van medische verklaringen dat Smeets op dat moment lichamelijk niet in staat was foltering te ondergaan. Weliswaar mocht hij voor verhoor in de folterkamer worden gebracht, maar de duim- en scheenschroeven mochten niet worden aangedraaid. Smeets bleef de tenlastelegging ook onder deze omstandigheden ontkennen. De Procureur-Generaal eiste vervolgens op 23 februari 1778 een levenslange tuchthuisstraf, maar de Raad ging drie dagen later wegens gebrek aan bewijs niet verder dan opnieuw levenslange verbanning uit te spreken. Zo ontkwam Emond Smeets aan het lot van de doodstraf dat een groot aantal anderen, die door foltering gekweld allerlei bekentenissen aflegden, in deze periode wel trof¹⁹.

6.2 De zaak van de Voerendaalse Joden

In de nacht van 27 op 28 maart 1721 drongen enige personen het huis binnen van Gerard van Braamt, voorlezer van de Gereformeerde gemeente in Voerendaal. Zij stalen er geld en goederen en mishandelden de bewoners. Van Braamt bezweek enige weken later aan de opgelopen verwondingen. Onderzoek door de hoogdrossaard van het Staatse deel van het Land van Valkenburg in samenwerking met de schepenen van Heerlen wees in de richting van een aantal in Heerlen en Voerendaal wonende Joden²⁰. De zaak was echter niet rond te krijgen en sleepte daarom enige jaren aan. Uiteindelijk konden na nieuwe belastende verklaringen drie verdachten worden gearresteerd, terwijl anderen zich tijdig uit de voeten wisten te maken. De gearresteerden, Pasman Hirts, zijn echtgenote Helena Maus, en Hester Andries, werden in de eerste maanden van 1723 diverse malen verhoord en met elkaar geconfronteerd. Tenslotte legden zij een bekentenis af. Pasman Hirts en Hester Andries deden dit op de pijnbank. Helena Maus echter verklaarde, toen zij op de pijnbank was gelegd, dat men haar niet mocht folteren, omdat zij zwanger was. De geconsulteerde Heerlense vroedvrouw kon evenwel - overigens ten onrechte - geen zwangerschap vaststellen. Dientengevolge zou zij alsnog aan foltering mogen worden onderworpen. Bij het zien van de pijnigingsmiddelen legde vervolgens ook zij, zoals zij later zou verklaren uit vrees voor haar vrucht, een bekentenis af. De schepenbank van Heerlen veroordeelde vervolgens op 27 april 1723 alle drie tot

geseling, brandmerking en verbanning.

De hoogdrossaard achtte de opgelegde straffen niet in overeenstemming met de zwaarte van de gepleegde delicten en besloot in appel te gaan. De veroordeelden deden daarop hetzelfde, omdat zij de straffen te zwaar vonden en van mening waren dat het gerecht niet tot veroordeling had mogen besluiten²¹. De veroordeelden werden naar de Gevangenpoort in 's-Gravenhage overgebracht, waarna de procedure voor de Raad een aanvang kon nemen. Na wisseling van stukken in de volgende maanden, werden deze door beide partijen aan het einde van het jaar samen met de schriftelijke pleidooien aan de Raad overhandigd. Op 25 januari 1724 werden de vonnissen

Een Nieuw Liedt van het Regt of Justitie, dat

in 's-Gravenhage voor den Ed: Leen-hove van Brabant en Lande van Overmase, op Vrydag den 25. February 1724. aan een Jood en twee Jodinnen is gedaan, met name, Pafman Hirts, out 44. Jaaren, en Helkena Maus, out 33. Jaaren, beyde Egte-Lieden, geboortig van Helder 5. uure van Maffrigt, gewoont hebbende tot Voerendaal, onder de Banken van Heerele, Lande van Valkenburg Overmase, Partage van Haar Hoog Moogende de Heeren Staten Generaal, om haare veelvuldige Dieveryen en Aanwyzinge tot dezelve, beyde met den Koorden gestraft datter de Doodt navolgde, en haare Buurvrou Hester Andriezse, om veelte grooye foute Gefeselt en Gebrantmerkt, breeder te Lefen of Ziogen.

Oude prent, die de terechtstelling van de Voerendaalse joden in beeld brengt. Dergelijke prenten (vaak "centsprenten" genoemd) werden vroeger wel in omloop gebracht door rondtrekkende zangers; vandaar de aansporing in de laatste regel. Dossier Voerendaalse joden, Rijksarchief in Noord-Brabant, Raad van Brabant en Overmaas, Inv. nr. 447, dossier 268. (Origineel verloren geraakt).

vastgesteld, die op 31 januari onder grote publieke belangstelling officieel werden uitgesproken. Pasma Hirts en Helena Maus werden nu ter dood veroordeeld, Hester Andries kreeg als straffen geseling, brandmerking en 33 jaar tuchthuis te Breda.

Hester Andries berustte in haar vonnis, maar de beide andere veroordeelden grepen nog naar een laatste strohalm, een verzoek om revisie, om aan de dood te ontkomen. Eerst werd een pro Deo verzoek afgewezen. Toen medelijdende mensen alsnog geld bijeen hadden gebracht om de revisieprocedure op de gebruikelijke wijze tegen betaling te doen plaatsvinden, probeerden zij het nogmaals. Ook deze verzoeken liepen echter op niets uit. De terechtstellingen konden derhalve worden voorbereid en uitgevoerd, en wel op vrijdag 25 februari 1724. Een Haagse professor die het gerecht benaderde om het lichaam van Helena Maus voor anatomisch onderzoek te mogen gebruiken, kreeg een negatief antwoord. Beide lijken bleven op de gebruikelijke wijze tentoongesteld.

De zaak van de Voerendaalse Joden had inmiddels zoveel ophef gemaakt, dat daarna bij de Haagse drukker Cornelis van Zanten een pamflet verscheen met een lied op de drie veroordeelden.

7. Slot

Bezien we tot slot de betekenis van de Raad van Brabant voor de Landen van Overmaze alsook de betekenis van de Landen van Overmaze voor de Raad van Brabant, dan kunnen we het volgende vaststellen.

De Landen van Overmaze betekenden voor de Raad 11 à 14 procent van zijn processuele werkzaamheden. De Raad en met name het Officie-Fiscaal hielden bovendien nauwgezet in de gaten of op lokaal niveau goed werd vervolgd en rechtgesproken. Bij niet vervolgen kon de Raad ingrijpen en bij ambtsdelicten konden de overtreeders voor de Raad worden berecht. Er bestond hierbij geen verschil tussen de Landen van Overmaze en andere gebieden onder de rechtsmacht van de Raad.

Voor de Landen van Overmaze betekende de Raad een rechtscollege waar men soms in eerste instantie, maar meestal in hoogste instantie een beroep op kon doen, bijvoorbeeld indien men het met de uitspraken van de lokale rechters niet eens was, al gold dit in beginsel niet voor strafzaken.

Het archief van de Raad van Brabant levert hierdoor bijdragen voor het verkrijgen van meer kennis van en inzicht in de geschiedenis van de Landen van Overmaze, zowel van het wel en wee van de gewone bevolking als van de gedragingen en misdragingen van ambtsdragers.

B.C.M. Jacobs en E.J.M.F.C. Broers.

NOTEN:

1. Voor een viertal kortstondige uitzonderingen, zie K.J.Th. Janssen de Limpens, 'Bijzondere oppergerechten voor het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaze', *Msg* 80 (1961) 65-82.
2. Resultaten van dit onderzoek zijn onder andere gepubliceerd in enige artikelen in het *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 2 (1985) 1-128 en in Th.E.A. Bosman, J.P.A. Coopmans en B.C.M. Jacobs, red., *De Staatse Raad van Brabant en Landen van Overmaze in tweede termijn* (Assen-Maastricht 1989).
3. Ph. Godding, 'De opkomst van de Raad van Brabant (1427-1472)', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 2 (1985) 1-16.
4. Reformatie lijkt weliswaar veel op appel, maar verschilt hierin dat de tenuitvoerlegging van het bestreden vonnis niet automatisch wordt opgeschort en de termijn om tegen het vonnis op te komen langer is.
5. K.J.Th. Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen van het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaze* (Bussum 1977) XV-XLV. A. Habets, 'Geschiedenis van de Landen van Overmaas sedert den Vrede van Munster tot aan het Partage-tractaat 1648-1662', *PSHAL* 23 (1896-1897) 135-137.
6. Overigens viel een deel van het land nog wel onder Spaanse zeggenschap. Bij het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) stond Maurits Bergen op Zoom weer af, maar na afloop van het Bestand werd de toestand van verdeeldheid hersteld, waarbij de prins van Oranje het grootste deel van het markizaat verkregen.
7. J.P.A. Coopmans, 'Van Soevereine Raad naar Staatse Raad van Brabant en Landen van Overmaze', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 2 (1985) 17-44, vooral 17-20.
8. Coopmans, 'Van Soevereine Raad', 20-37.
9. A. Habets, 'Geschiedenis van de Landen van Overmaas', 140-152. Valkenburg was overigens ook tussentijds enige weken in Staatse handen geweest.
10. Zie hierover J.A.K. Haas, *De verdeling van de Landen van Overmaas 1644-1662* (Assen 1978).
11. Coopmans, 'Van Soevereine Raad', 35-37. W.M. Lindemann, 'Enige beschouwingen over de competentie in strafzaken in eerste aanleg van de Raad van Brabant in 's-Gravenhage', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 2 (1985) 45-73.
12. Een databasefile is een gestructureerd bestand voor het opslaan van logisch te ordenen gegevens. Binnen een dergelijk bestand is een record een groep van logisch bij elkaar horende gegevens.
13. Voor de rol van de computer binnen het onderzoek naar de Raad van Brabant, zie nader J.P.A. Coopmans en E.J.M.F.C. Broers, 'Het onderzoek naar de Staatse Raad van Brabant en landen van Overmaze', in: J.M.I. Koster-van Dijk en A. Wijffels, red., *Miscellanea Forensia Historica* (Amsterdam 1988) 49-78; E.J.M.F.C. Broers, 'Het gebruik van de computer bij het onderzoek naar de Staatse Raad van Brabant', in: *De Staatse Raad van Brabant en Landen van Overmaze in tweede termijn*, 51-62.
14. Het aantal procesdossiers in de archieven van de Raad is overigens niet gelijk aan het totale aantal zaken dat voor dit college heeft gediend, aangezien niet alle dossiers bewaard zijn gebleven. Het is echter niet aannemelijk dat uit de Landen van Overmaze extra-veel of juist extra- weinig dossiers bewaard zijn gebleven, zodat de vermelde percentages en de geschetste vergelijkingen toch redelijk betrouwbaar zijn te achten.
15. RANB, RvB, inv.nr. 788, doss.nrs. 2896, 2917 en 3722.
16. RANB, RvB, inv.nr. 447, doss.nrs. 86, 211 en 221.
17. De hier beschreven reconstructie is gebaseerd op de gegevens uit het archief van de Raad van Brabant: RANB, RvB, inv.nr. 447, doss.nr. 268.
18. Opvallend is dat het Haagse Officie-Fiscaal zich deze zaak aantrok en niet overliet aan de lokale gerechtelijke instanties. Mogelijk achtte hij de feiten een zo zware inbreuk op de hoogheid van de soeverein en de openbare orde, dat hij

- zelf ingreep. De Procureur-Generaal stelde dat de kennisneming van deze zaak 'om verscheide redenen notoir is competerende aan dezen Raden en Leenhove'. Overigens zijn er ook gevallen van brandstichting bekend waarin hij niet optrad. Zie Lindemann, 'Enige beschouwingen', 63-64.
19. Het betrof veelal (beweerde) leden van de beruchte Bokkerijdersbende. In de tweede zaak Emond Smeets ging het eveneens om de vraag, of Smeets als lid van een bende gauwdieven zich schuldig zou hebben gemaakt aan gewelddadige inbraken en diefstallen. Eénmaal werd in een getuigeverklaring zelfs het woord 'Bokrijder' gebruikt.
 20. Over deze zaak H. Boiten, 'Een Joodse aanslag op het huis van een Gereformeerde schoolmeester te Voerendaal', *LvH* 16 (1966) 30-33. B.C.M. Jacobs, 'De Raad van Brabant en de procesgang in criminele zaken', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 2 (1985) 75-94.
 21. Zie over de vraag of appel in strafzaken wel mogelijk was B.C.M. Jacobs, 'De Raad van Brabant als appel- en reformatierechter in strafzaken', in: *De Staatse Raad van Brabant en Landen van Overmaze in tweede termijn*, 35-48.

Een fabrieksmerk van de limonadefabriek te Voerendaal in 1912

Het schrijven van de geschiedenis van een bedrijf uit de vorige eeuw of uit het prille begin van deze eeuw is in het algemeen slechts mogelijk, als er een eigen archief is bewaard. Anders beperken de gegevens zich tot momentopnamen zoals registraties of een enkel keer een advertentie of losse vermelding. Kranten verschenen er weinig, ze bevatten niet veel gegevens over zaken van alledag en de overheidsarchieven verschaffen ons vaak niet de gegevens die we zo graag zouden willen hebben. In die gevallen is men dan al blij met een "levensbericht".

In een artikel in De Maasgouw¹ wees ik indertijd op een niet voor de hand liggende bron, om iets te weten te komen over bedrijven en fabrieken en wel een bijlage van de Nederlandse Staatscourant, waarin vanaf 1880 de registratie van fabrieks- en handelsmerken werd bekendgemaakt, vaak met toevoeging van de bij het merk behorende afbeelding.

In deze bijlage vond ik onlangs zo'n levensbericht over een in 1912 in Voerendaal gevestigde Limonadefabriek van de heer Leo Moulen. Deze liet namelijk op 7 mei 1912 een fabrieksmerk registreren, dat zeker de moeite waard is er enige aandacht aan te besteden. De officiële beschrijving in de Nederlandse Staatscourant² droeg het nummer 27444 en spreekt verder voor zich. Zij luidde als volgt: "Het merk bestaat uit een langwerpige vierkant, omringd door een

Fabrieksmerk van de Limonadefabriek van Leo Moulen te Voerendaal, geregistreerd op 7 mei 1912.

rand, waarin zich vierkante blokjes bevinden. In dit langwerpige vierkant zijn afgebeeld twee menschenfiguren, van de knieën af. Aan de linkerzijde een vrouwenfiguur met loshangend haar, in middeleeuwse kleederdracht, met keurslijf en pofmouwen. In de linkerhand heeft zij een stok, aan het einde waarvan zich een vlag bevindt. Aan de rechterzijde bevindt zich een mannenfiguur zonder baard, doch met knevel, eveneens in kleederdracht uit de middeleeuwen. Op het hoofd heeft hij een baret van hermelijn, met een fantasieknop, om den hals een kraag zonder plooiën en op de borst een schild. De poef van de linkermouw bevindt zich ter hoogte van den elleboog, die van de rechtermouw bij den schouder. De rechterarm van beide figuren is uitgestrekt, in de hand hebben zij ieder een glas schuimend vocht. Tusschen hunne hoofden en boven de uitgestrekte armen bevinden zich de woorden: "Glück Auf" Perle, in groote letters, en daaronder in kleinere: "aanbevolen door H.H. Doctoren". Onder de uitgestrekte armen de woorden: "Alkohol-vrije Wereld-Drank. Alleen Fabrikant der "Glück Auf" Perle. Onder deze woorden bevindt zich een langwerpig vierkant, waarin aan weerszijden een cirkel, met de woorden: "Für hervorragende Leistungen". Deze woorden zijn omgeven door een Lauwerkraans. Tusschen deze cirkels de woorden: "Leo Moulen Limonade Fabrik Voerendaal". Onder het vierkant de woorden: "Kühl trinken und liegend aufzubewahren".

Daar het hier een bedrijf uit deze eeuw betreft, ligt het voor de hand te veronderstellen, dat er over de latere lotgevallen nog wel iets te achterhalen zal zijn. Voorshands wil ik me echter beperken tot de vermelding van de registratie van 1912 inclusief beschrijving en afbeelding, vooral omdat het hier een zeer opmerkelijk fabrieksmerk betreft, dat op zich al interessant is.

Voor hen die meer aandacht aan het bedrijf willen schenken, nog wel het volgende: Mijn historische belangstelling bracht mij er toe, om het laatst verschenen telefoonboek (van 1989) te raadplegen. De naam Moulen komt daarin in Voerendaal tweemaal voor zonder vermelding van het bedrijf. Een blik in het telefoonboek van 1988 bracht mij echter verder. Hierin las ik namelijk: L.(!) Moulen, Heerlerweg 108, Limonade- en mineraalwaterfabriek. Mijn eerste gedachte was: Zou het bedrijf onlangs opgeheven zijn? Niets is echter minder waar. In de gids van 1989 is het bedrijf te vinden onder de vermelding: "Limonadefabriek en Drankenhandel"³.

M.A. van der Wijst

NOTEN:

1. M.A. van der Wijst, Limburgse handels- en fabrieksmerken, 1881-1899, in: Msg 100, 1981 nr. 1 kolom 43-49.
2. Bijlage tot de Nederlandsche Staatscourant van Zaterdag 1 juni 1912, nr. 26, blz. 147-148.
3. Hierop attendeerde mij de heer C.H. Geelen te Voerendaal.

D'r Heëlesje Winkbül

Zoals bekend wordt de Heerlenaar in de volksmond "winkbül" genoemd. In goed Nederlands betekent dat windbuil of opschepper. Hoe kwam hij eigenlijk aan deze spot- of bijnaam? Voor een mogelijke verklaring van het ontstaan moeten wij terug in de geschiedenis.

De opkomst van de mijnindustrie aan het begin van deze eeuw bracht in de daaropvolgende decennia binnen de Heerlense samenleving op velerlei gebied grote veranderingen teweeg. Zo zagen de autochtone bewoners als gevolg van de grote toevloed van arbeidskrachten uit binnen- en buitenland zich allengs veruit in een minderheidspositie geplaatst (in 1930 was de bevolking al meer dan verzevenvoudigd)¹. Een en ander had vanzelfsprekend ook zijn invloed op de taalsituatie. Het Heerlens taaleigen (Heëlesj plat) kwam in het gedrang en verdween naar de achtergrond. Het Nederlands oftewel "het Hollands" ging als officiële voertaal een overheersende rol spelen. Er ontstond een nieuwe Heerlenaar, die in de ogen van andere Limburgers "verhollandst" is.

De bevolking, niet gewend zich in het A(lgemeen) B(eschaafd) N(ederlands) uit te drukken, probeerde zich zo goed mogelijk aan te passen. Dit leidde vaak tot krom of gebrekkig taalgebruik met zinnen als bijvoorbeeld: "Mijn man is met het rad naar de baan voor een reparatoer, maar heeft het getuig vergeten" of "Ik kan maar niet van het piefe afkomen" en "Als je hem Hollands hoort moele sla je de heng ineen". Ironiserend ook wel "koelhollendsj" of "Hollands met knoebele" genoemd.

In vroeger jaren viel ook in het openbare leven het verschijnsel te constateren, dat iemand die een hoed droeg in "het Hollands" werd aangesproken en iemand met een pet in het dialect (want dat is iemand van ons en kan geen hoge zijn). Een en ander onderstreept weer eens het van oudsher ingebakken of van buitenaf opgedrongen minderwaardigheidscomplex.

Hoewel dit niet met absolute zekerheid kan worden aangetoond, verdenken wij er de Kerkradenaar van de benaming "winkbül" voor de Heerlenaar het eerst te hebben gelanceerd. Deze, sowieso erg gehecht aan zijn moedertaal "t Kirchröadsjer plat", vond dat gedoe van zijn buurman om "deftig" Nederlands te spreken en zich daardoor prestige te verwerven maar belachelijk. Altijd al sterk in het vinden van kleurrijke benamingen en kernachtige uitdrukkingen en misschien ook wel een tikkeltje naijverig (Kerkrade was ooit groter dan Heerlen) kan hij hier best de hand in hebben gehad². Boze tongen in Kerkrade beweren dat de wind die van Heerlen komt, stinkt. Het gezegde "Heëlesje wink" is voor hen synoniem met snoevende verhalen³. Op dat punt is de Heerlenaar te vergelijken met de Hagenaar, die men "Haagse bluf" of "Haagse wind" toe-

schrijft. De Heerlense carnavalsvereniging koos dan ook bij haar oprichting in 1947 de zeer toepasselijke naam “De Winkbülle”.

Hoewel in het Heerlen van vandaag nog wel door een deel van de bevolking Limburgs dialect wordt gesproken, zijn er relatief maar weinig mensen die van huis uit het onvervalst “Heëlesj plat” meekregen.

De assimilatie aan taalomstandigheden zoals die in Heerlen heeft bestaan, heeft in andere plaatsen niet of in veel mindere mate plaatsgevonden. Daar bleef het specifieke locale dialect als omgangstaal gehandhaafd.

Alle klokken van de eeuwenoude Sint Pancratius zouden moeten luiden om de Heerlenaar ervan te doordringen zijn Limburgse identiteit te bewaren en geen vreemdeling in eigen streek te worden.

Jos Crott

NOTEN:

1. In 1900 telde Heerlen 6312 inwoners; in 1930 was het inwonertal reeds gestegen tot 46505.
2. In de “Kirchröadsjer Dieksiejoneer”, verschenen in 1987, is ook het woord “winkbül” opgenomen, waarvoor als verklaringen worden gegeven: 1. opschepper, windbuil; benaming voor een Heerlenaar; 2. roomsoes.
3. In verschillende dialecten was “winkmake” in de betekenis van opscheppen al eerder in zwang. Een ander woord voor windbuil is “winkmaker”.